جیهانیبوونی ئەدەبی کوردی … د.فوئاد رەشید

لەنێوەندی رۆشنبیری کوردیدا، زیاتریش لەمیانی چاوپێکەوتنە رۆژنامەوانییەکاندا و لەرێگای پرسیارکردن لە نووسەرو رۆشنبیرانی کوردەوە، زۆرجار قسە لەچۆنێتی و چەندایەتی جیهانیبوون و نەبوونی ئەدەبی کوردی کراوە و دەکرێت و ئەم جۆرە پرسیارانە دەورووژێنرێت:

ـ ئایا شیعری کوردی یا چیرۆکی کوردی گەیشتۆتە ئاستی ئەدەبی جیهانی؟

ـ ئایا دەقی کوردی بۆچی نەیتوانیوە (بەپێی پێویست) سنووری نەتەوایەتیی خۆی بپەڕێنێت و جێگایەك بۆخۆی لەنێو خوێنەرانی میللەتانی دیکەدا بکاتەوە؟

ـ ئەدەبی کوردی بە بەراورد لەگەڵا ئەدەبیاتی جیهاندا لەچی ئاستێکدایە؟

ئەم پرسیارانەو هاوشێوەکانی بەدەربڕین و لەڕوانینی جیاوازەوە وەڵامدراونەتەوە و زۆرجاریش وەڵامەکان بەشێوەیەکی نێگەتیڤیانە بووە، بەتایبەتی کاتێك تایبەتمەندێتی ژین و ژینگەی نووسەری کورد لەلایەك و تایبەتمەندێتی ئەزموونی ئەدەبیی دەقی کوردی لەلایەکی دی، رەچاو ناکرێت و بەچاوێکی کەم تەماشای دەقی خۆماڵی دەکرێت و چەند تێکستێکی بیانی دەکرێتە نموونەی باڵاو پێوەری هەڵسەنگاندن.

ئێمە لێرەدا بەنیازنین ئەم وەڵامە جیاوازانە پۆلێن بکەین و هەڵیانبسەنگێنین، بەڵکو دەمانەوێت جەخت لەوە بکەینەوە، کە بەر لەوەی ئەدەبی کوردی لەبەرامبەر ئەدەبی جیهانی رابگرین و پرسیار لەچۆنێتی و چەندایەتی جیهانیبوون و نەبوونی بکەین، پێویستە بزانین مەبەست و ماناکانی چەمك و زاراوەکانی (ئەدەبی جیهانی) و (ئاستی جیهان) و (جیهانیبوون، عالەمییەت) چین؟ زانینی ئەم زاراوانە بەگرنگ دەزانین، چونکە لەلایەك ئەم چەمك و زاراوانە بەماناو مەبەستی جیاواز بەکارهێنراون و لەلایەکی دیکەشەوە دیاریکردنی وردو بابەتیانەی هەر چەمك و زاراوەیەك کاریگەریی خۆی دەبێت لەچۆنێتی وەڵامی هەر پرسیارێك لەو پرسیارانەی ئاماژەمان پێدا.

*** ئەدەبی جیهانی:**

لەژێدەرو سەرچاوەکانی ئەدەبی بەراوردکاریدا، بەچەند مەبەستێکی جیا قسە لەسەر چەمکی (ئەدەبی جیهانی) کراوە:

+ شاعیر و فەیلەسوفی ئەڵمانی (گۆتە 1749 – 1832) زاراوەی (ئەدەبی جیهانی) بەو مانایە بەکارهێناوە کە ڕۆژێك لەڕۆژان ئەدەبە جیاوازەکانی هەموو جیهان ـ لەڕووی هونەریی و بەهای مرۆڤایەتییەوە ـ ببنە یەك ئەدەب. بەو مانایەی جیاوازی زمانی لێ بترازێت، ئیدی لەهەموو شتێکدا هاوشێوەبن و هەموو میللەتانی دونیاش بەشداری لەداڕشتن و داهێنانی بکەن(1).

دیارە بەدیهاتنی ئەدەبێکی لەم شێوەیە ـ هەر وەك (گۆتە) خۆشی ئاماژەی پێداوە کارێکی دژوارو ئەستەمە، چونکە هەر کۆمەڵگەو ژینگەو میللەتێك تاڕادەیەك تایبەتمەندیی خۆی هەیە، خودی تێکستی ئەدەبیش بەر لەهەموو شتێك سیماو مۆرکی ناوخۆیی بنکەو لانکەی واری خۆی هەڵدەگرێت، ئەمە زێدەباری ئەوەی کە هەر نووسەرێکیش شێوازو جیهانبینی خۆی هەیە.

+ ڕێنێی وێڵێك و ئۆستن وارین:

هەندێجار زاراوەی (ئەدەبی جیهانی) بۆ ئەو بەرهەمە ئەدەبیانە بەکاردێت، کە وەکو شاکارێکی ئەدەبی لە ئاستێکی جیهانیدا ناسراوە و ناوبانگی دەرکردووە. (ڕێنیێ وێڵێك) و (ئۆستن وارین) پێیانوایە زاراوەی (ئەدەبی جیهانی) پتر ئەم مەبەستە دەگرێتەوە و لەمیانەشدا ئاماژە بە بەرهەمی شاعیر و نووسەرانی وەك (دانتی و شکسپیر و گۆتە) دەکەن، هەڵبەتە لێرەدا ئاماژە بەوەش دەکرێت کە ئەمجۆرە بەرهەمانە لەخۆڕاو هەڵەمەکییانە بەو پلەو پایەیە نەگەیشتوون، بەڵکو بەهای ئیستاتیکی و ڕەهەندە مرۆییەکانی ناوەڕۆکەکانیان ڕێگایان بۆ شاکاربوونیان خۆشکردووە(2).

+ ئەلەسکەندەر دیما:

(ئەلەسکەندەر دیما) لەکتێبەکەی خۆیدا (شەنگستەکانی زانستی ئەدەبی بەراوردکاری) بەچەند شێوەیەك قسەی لەسەر چەمکی (ئەدەبی جیهانی) کردووە.

جارێك ئاماژە بەوە دەکات کە چەمکی (ئەدەبی جیهانی) تەنها ئەدەبیاتی میللەتە مەزن و پێشکەوتووەکان ناگرێتەوە، بەڵکو بەرهەمی ئەدەبی نەتەوە بچووکەکانیش دەگرێتەوە. جارێکیش ئاماژە بەجیاوازیی و هاوبەشی چەمکی (ئەدەبی جیهانی) لەگەڵ (زانستی ئەدەبی بەراوردکاری) دەکات و جارێکی دیکەش ئەدگارەکانی (ئەدەبی جیهانی) دیاریدەکات و لەمیانەدا ئاماژە بەوە دەکات کە ئەدەبی جیهانی ئەو بەرهەمانەی لەخۆ گرتووە کە ئاراستەیەکی فیکریی باڵاو ڕەخنەیەکی بەهێزی کۆمەڵایەتییان تێدایە(3).

هەر لەم چوارچێوەیەدا (دیما) ئاماژە بەوە دەکات کە باڵایی ئەدەبی

جیهانی لەسەر بەهای هونەریی ڕەگەزە پێکهێنەرەکانی رادەوەستێت(4).
دەکرێت کۆی بیروبۆچوونە جیاوازەکان سەبارەت بە چەمکی (ئەدەبی جیهانی) لەسێ ئاراستەدا کورت بکرێتەوە(5):
1ـــ ئاڕاستەیەك چەمکی (ئەدەبی جیهانی) بۆ تێکڕا ئەدەبیاتی میللەتانی سەر ڕووی.
زەوی بەکاردەهێنێت، بەم پێیەش ئەدەبی هەر نەتەوەیەك بەشێکە لەمێژووی ئەدەبی جیهانی.
2ـ هەندێکجار چەمکی (ئەدەبی جیهانی) بۆ چەند بەرهەمێکی ئەدەبی بەهێزی هەڵبژاردەی نێو ئەدەبیاتی جیا جیا بەکاردەهێنرێت.
3ـ هەندێکجاریش (ئەدەبی جیهانی بەو مانایە بەکاردێت کە کۆمەڵێك بەرهەمی ئەدەبی دەگرێتەوە کە لەچەند روویەکەوە هاوبەشن و پێکەوە گرێدراون و نموونەی ئەمجۆرە بەرهەمانەش لەئەدەبی نەتەوایەتی میللەتاندا بەرچاودەکەوێت.

*** (جیهانیبوون = عالەمییەت)ی ئەدەب**:**

لەسەرچاوەکانی ئەدەبی بەراوردکاریدا، چەمکی (جیهانیبوونی ئەدەب) پتر بەدوو مانا بەکارهێنراوە:
1ـ بەو مانایەی کە ئەدەبێك لەدەرەوەی سنووری نەتەوایەتی خۆی کۆمەڵێك شێوازو بەهای هونەریی و نوێ بهێنێتە نێو خۆیەوە، بەمەبەستی پتر دەوڵەمەندکردن گەشەپێدانی ئەدەبی نەتەوایەتی(6). لێرەدا مۆرکێکی جیهانی بەئەدەبی نەتەوایەتی دەبەخشرێت لەڕێگای کاریگەربوون بەفۆرم و بابەتی میللەتانی دیکەوە.

2ـ جیهانیبوونی ئەدەب: بەو مانایەش بەکاردێت کە دەقێکی ئەدەبی، لەبەر بەپێزی و بەهێزیی لایەنە جیاوازەکانی، سنووری ئەدەبی نەتەوایەتی خۆی بپەڕێنێت و خۆی بگەیەنێتە بەر دیدەی خوێنەرانی میللەتانی دیکە(7).
هەڵبەتە ئەم سنوور تێپەڕاندنە، چەند هۆکارێك ڕێگای بۆ خۆشدەکات، هەندێکی دیکەش ئاستەنگی بۆ دروست دەکات:
(ئەلەکسەندەر دیما) ئاماژە بەوە دەکات کە ناوەرۆکێکی سەرنجڕاکێشی بەپێزو زمان و شێوازێکی سروش ئامێزو نوێکارییەکی هونەرییانەی بەهێز(8)، ئەمانە زەمینەسازیی دەکەن بۆ ئەوەی دەقێکی ئەدەبی بەناو وڵاتانی جیهاندا بڵاوبێتەوە.
هەرچی ڕەخنەگرو توێژەری هەنگاریی (لاسلۆکاردێش)ە لەدەرەوەی خودی دەقی ئەدەبییەوە ئاماژە بەچەند هۆکارێك دەکات کە ڕۆڵێکی کاریگەر دەبینن لەڕێگادان و نەدان بەجیهانیبوونی دەق، ئەم هۆکارانەش وەك (بوون و نەبوونی قەوارەیەکی سیاسی و رۆڵا و کاریگەریی دەزگاکانی

راگەیاندن و بەهێزی و لاوازیی بزاڤی وەرگێڕان و کەم و زۆریی ژمارەی دانیشتوانی وڵات و رادەی بەربڵاویی زمانی دەق)(9).

*** ئەدەبی کوردی و جیهانیبوون:**

ئاشکرایە ئەدەبی کوردی لەڕووی ناوبانگی و ناسراوی و بەربڵاوییەوە، لە ئاستێکی جیهانیدا ئامادەبوونێکی ئەوتۆی نییە، بۆچی؟
ئایا لەبەر نزمی ئاستی هونەری و بابەتییانەی دەقی کوردییە، یان بەر لەم هۆکارە، چەند هۆکارێکی دەرەکی دی – لەدەرەوەی دەقەوە – لەپشتەوەی ئەم کێشەوەیەن؟
بێگومان ئەدەبی کوردی خاڵیی نییە لە شاکارو بەرهەمی جوان و سەرنجراکێش و داهێنەرانە، ئەوانەی سەرنجی شیعری کلاسیکی کوردییان داوە، درکیان بەهەبوونی دەقی جوان و شاعیری داهێنەر کردووە، بۆ نموونە لەمیانەیەدا (د. مارف خەزنەدار) دەڵێت: (مینۆرسکی بەچاوێکی بەرز تەماشای ئەدەبی کوردی دەکات، بەڕاستی دەگاتە هەندێ تێبینی، ئەویش ئەوەیە نەبوونی لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی کوردی بۆتە هۆی ئەوەی نرخی تەواوی دیاری نەکرێت، هەروەها بووەتە هۆی ئەوەی دەوری ئەدەبی کوردی لە ئەدەبیاتی رۆژهەڵاتی ناوەراست روون نەبێت..)(10).
کەواتە ئەدەبی کوردی بەپێی پێویست و وەکو ئەوەی کە هەیە لە ئاستێکی جیهانیدا نییە و میللەتانی دی – بەرادەیەکی زۆر – پێی ئاشنانین. هۆکارەکەی بۆ ئەوە ناگەڕێتەوە کە دەقێکی جوانمان نییە کە لەتوانایدا بێت ببێتە جێگای سەرنجی خوێنەرانی میللەتێکی دی، نەخێر، بەڵکو چەند هۆکارێکی دەرەکی – لەدەرەوەی دەقەوە – بوونەتە ئاستەنگ لەبەردەم بڵاوبوونەوەی دەقی کوردی و ناسینی وەکو شاکارێکی ئەدەبی لە ئاستێکی جیهانیدا.

(مینۆرسکی)یش دەرکی بەم مەسەلەیە کردووە، بۆیە لە باسکردنی پایەی ئەدەبی
کوردیدا، بە ئاماژەیەکی کورت دەڵێت (هۆی دەرنەکەوتنی نرخی راستەقینەی ئەوەیە کە بەرهەمی لەژێر دەستدا نییە، هەروەها لێکۆڵینەوەیەکی تەواویش لەزمانی کوردیدا نەکراوە(11)).
کەواتە ئەو بارودۆخە سیاسی و کۆمەڵایەتی و رۆشنبیرییە دژوارەی کە میللەتی کوردی تێدا ژیاوە، لەچەندین لاوە کاریگەرییەکی خراپی کردووەتە سەر دەرکەوتنی ئەدەبی کوردی، چونکە لەناوچوون و فەوتانی بەرهەم، نەبوونی لێکۆڵینەوەی تێروتەسەل لەسەر زمان و ئەدەبی

کوردی لەکات و ساتی خۆیدا، هەموو ئەمانە پێوەندن بەنەبوونی دەوڵەت و قەوارەیەکی سیاسیی سەربەخۆوە.

ئەگەر بۆ نموونە قسە لەسەر هۆکاری (زمان) بکەین، دەبینین شارەزایان لەچەند روویەکەوە ئاماژەیان بەگرنگیی (زمان) کردووە.
ئەوەتا (مینۆرسکی) نەبوونی لێکۆڵینەوەی تێروتەسەل لەسەر زمانی کوردی، بەهۆکاری دەرنەکەوتنی پایەی راستەقینەی ئەدەبی کوردی دادەنێت.
(لاسلوکاردوش) رادەی بەربڵاوی هەر زمانێك بەهۆکارێکی گرنگ دەزانێت لەوەی بەرهەمە ئەدەبییەکانی سەر بەو زمانە، وەکو ئەدەبێکی جیهانیی لەقەڵەم بدرێن و خۆیان بەجیهان بناسێنن(12).
نالەباریی باری سیاسی میللەتی کورد، نەك هەر ڕێگای لەبەردەم بڵاوبوونەوەی زمانی کوردی گرتووە، بەڵکو لەچەندین لایەنەوە کێشەی بۆ خوڵقاندووە، وەك نەبوونی زمانێکی ئەدەبیی یەکگرتوو، نەبوونی ڕێنووسێکی یەکگرتوو، لەمەش زیاتر زمانی کوردی لەچوارچێوەیەکی وادا سنووربەند کردووە، تا ئەو رادەیەی بەلای هەندێکەوە بەیەکێك لەو زمانانە دابنرێت کە لەبەردەم هەڕەشەی لەناوچووندان***.
جا ئەگەر شارەزایانی بواری ئەدەبی بەراوردکاریی ئاماژە بەگرنگی بەربڵاوی زمان و کاریگەریی پێگەی نێودەوڵەتیی هەر وڵاتێك بکەن، لەوەی کە ئەدەبەکەی سنووری ئەدەبی نەتەوایەتی خۆی ببەزێنێت و بەناو وڵاتانی جیهانیدا بڵاوبێتەوە و خوێنەرانی میللەتانی دی پتر ئاشنای بن، ئەوا سەیر و سەمەرە نییەو شتێکی چاوەڕوانکراویشە کە ئەدەبی کوردی لەم جیهانیبوونە، بێبەش بێت.

کەواتە دژواریی باری سیاسی و ڕۆشنبیریی کاریگەرییەکی زۆر خراپی کردووەتەسەر پرۆسەی (عالەمییەتی) ئەدەبی کوردی، ئەم قسەیەشمان مانای ئەوە نییە کە تێکڕای دەقەکانی ئەدەبی کوردی شاکارو چڵەپۆپەی داهێنانن و سیاسەت و مێژوو غەدری لێکردوون، نەخێر، بەڵام هێندە هەیە ئەدەبەکەمان چ کۆنی و چ نوێیەکەی، دەقی وای تێدایە رووی مەجلیسی ئەدەبی میللەتانی دیکەی هەبێت، بەڵام دەلیڤەی ئامادەبوونی نێودەوڵەتیی بۆ نەڕەخساوە.
لەسەرێکی دیکەشەوە، راست نییە لەسێنگەی گرێی هەست بەکەمییکردن و پەرستنی ڕۆژئاواوە، هەرچی ئەدەبیاتی خۆمانە بە (ساکار) و هەموو بەرهەمی ئەوانیش بە (شاکار) بزانین، چونکە لەراستیدا بەرهەمەکانی ڕۆژئاواش هەموویان بەو شێوەیە نین.
پوختەی قسەکان ئەوەیە، ئەگەر مەبەستمان لەجیهانیبوون، ناسراوی و ناوبانگیی نێودەوڵەتی بێت، ئەوا دیارە ئەدەبی کوردی نەگەیشتووەتە

ئەم پلەو پایەیە، بەڵام ئەگەر مەبەست لە (جیهانیبوون) ئەو بنەماو ئەدگارە ئیستاتیکی و بەها مرۆییانەی دەق بێت، کە مۆرکێکی مرۆڤایەتییانەی بەرفراوانی هەیەو هەر ئەم خاسیەت و تایبەتمەندییانەش ـ گەر دەرفەت هەبێت ـ رێگا بۆ بڵاوبوونەوەی لە ئاستێکی جیهانیدا خۆش دەکەن، ئەوا بەم مانایە ئەدەبەکەمان چ کلاسیك و چ نوێ و چ هاوچەرخەکەی دەقی وای تێدایە، ئەم تایبەتمەندییانەی لەخۆ گرتبێت.

پەراوێزەکان:

* بیرۆکەی ئەم نووسینەو ناونیشانەکەشی لە پرسیارێکی (د. مارف خەزنەدار)ەو سەرچاوەی گرتووە، پرسیارەکەشی لەمیانی ئەزموونی کۆتایی کۆرسی دووەمی خوێندنی دکتۆرا (2000 – 2001) بوو، لەبابەتی (ئەدەبی بیانی)دا.

1ـ اوستن وارين، رينيه ويلك، نقريه الادب، ت: محى الدين صبحى، ص60.

جێی ئاماژەیە زاراوەی (ئەدەبی جیهانی) زاراوەیەکە لەلایەن (گۆتە)وە داڕێژراوە.

2ـ د. جميل نصيف التكريتى، د. داود سلوم، الادب المقارن، ص 26 – 27.

3ـ الكساندر ديما، مابدئ علم الادب المقارن، ت د. محمد يونس، ص 17 – 21.

4ـ هەمان سەرچاوە، ل 19.

5ـ د. جمیل نصیف، سەرچاوەی پێشوو، ل 23.

**ـ ئەم چەمکە جیاوازە لەچەمکی جیهانگەرایی ئەدەبی (العولمە الادبیە) کە ئەمەیان زیاتر نزیکە لە چەمکی ئەدەبی جیهانی بە بۆچوونەکەی گۆتە.

6ـ د. محمد غنيمى هلال، دور الادب المقارن، ص 27.

7ـ هەمان سەرچاوە، ص 28.

8ـ د. جمیل نصیف، سەرچاوەی پێشوو، ل 23.

9ـ لاسلوكاردوش، الادب العلمى مفهومه وقچاياه، ت: جودت بلال اسماعيل، مجله (الادب المعاصر)، العدد (22 – 23) 1977، ص 7 – 9.

10ـ د. مارف خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی یەکەم، ل 102.

11ـ هەمان سەرچاوە و لاپەڕە.

12ـ لاسلۆکاردوش، سەرچاوەی پێشوو، ل 11.

**ـ ئەوەتا لەسەردەمی بیست و یەکدا (سەنتەری لێکۆڵینەوەی ئیتنیکی

جۆراوجۆر) لەچوارچێوەی (زنجیرەی ئەو زمان و کلتوورانەی مەترسی لەناوچوونیان هەیە) کتێبێکی لەسەر شیعری کوردی بڵاوکردۆتەوە، بڕوانە: گۆڤاری (ئاینده)، ژ (68)، 2006، ل 209.